

Adilə Nəzərova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Elmi Katibliyinin aparıcı elmi işçisi

FƏTƏLİ XAN XOYSKİ: MÜSTƏQİL DÖVLƏT SİSTEMİNİN MEMARI

1918-ci il mayın 28-də Şərqdə ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) bəyan edilməsi, əslində, sıfırdan müstəqil dövlət aparatının və idarəetmə sisteminin qurulması demək idi. İki əsrə yaxın müstəmləkə rejimindən sonra azad və müstəqil idarəetmə strukturunun qurulması missiyası ilk Baş nazir, təcrübəli hüquqşünas Fətəli xan Xoyskinin üzərinə düşdü. O, xaos və mürəkkəb geo-siyasi böhran şəraitində cəmi bir neçə ay ərzində işlək dövlət mexanizmi yaratmağı bacardı.

Cümhuriyyətin ilk Baş nazirinin quruculuq illərində nümayiş etdirdiyi nadir dövlətçilik təfəkkürü, təmkinli siyasi iradəsi və sistemli təşkilatçılıq bacarığı təsadüfi xarakter daşıyırdı. Bu böyük tarixi missiyanın uğurla yerinə yetirilməsinin arxasında onun illər boyu aldığı mütərəqqi təhsil, qazandığı dərin hüquqi biliklər və zəngin məhkəmə-hüquq praktiki təcrübəsi dururdu. İki əsrə yaxın Rusiya imperiyasının inzibati-amirlik rejimi altında yaşamış cəmiyyətdə sivil və hüquqi dövlət aparatının yaradılması xüsusi hazırlıq tələb edirdi ki, bu keyfiyyətlər də onun şəxsiyyətində bütöv şəkildə təcəssüm olunmuşdu.

O, ilk fundamental təhsilini dövrünün aparıcı maarif ocaqlarından biri olan Gəncə kişi gimnaziyasında almışdı. Gimnaziya illərində klassik dillərə, tarixə və humanitar elmlərə dərin maraq göstərən gənc Xoyski analitik təfəkkürü ilə yaşıdlarından fərqlənirdi.

Gimnaziyanı bitirdikdən sonra o, təhsilini Moskva Universitetinin Hüquq fakültəsində sürdürdü. XIX əsrin sonlarında Moskva Universitetinin Hüquq fakültəsi

Avropanın mütərəqqi hüquq məktəblərinin, konstitusiya nəzəriyyələrinin və mülki hüquq təlimlərinin tədris olunduğu əsas ocaq idi. Burada təhsil aldığı illərdə gələcək dövlət xadimi Roma hüququ, Avropa dövlət hüququ, müqayisəli hüquqşünaslıq və cinayət hüququ kimi mürəkkəb sahələri dərinlən mənimsədi. O, 1897-ci ildə universiteti I dərəcəli diplomla bitirərək peşəkar hüquqşünas ixtisasına yiyələndi. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra gənc hüquqşünas ilk növbədə praktiki fəaliyyətə başladı. O, Zaqatala, Şuşa, Tiflis və Bakı məhkəmə orqanlarında müxtəlif məsul vəzifələrdə – müstəntiq, hakim və vəkil kimi fəaliyyət göstərdi.

Bu illər ərzindəki təcrübə ona idarəetmə mexanizmlərinin, hüquq-mühafizə sisteminin, məhkəmə icraatının və qanunvericiliyin praktiki tətbiqində ortaya çıxan nöqsanları dərinlən öyrənməyə imkan verdi. Məhkəmə zalında qanunun aliliyini və insan hüquqlarını cəsarətlə müdafiə edən təcrübəli hüquqşünas vicdanlılığı və obyektivliyi ilə böyük hörmət qazandı. Nəticədə o, imperiya qanunvericiliyinin daxili işləmə mexanizmlərinə bələd olan təcrübəli dövlət adamı kimi formalaşdı.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunarkən ölkədə nə oturuşmuş dövlət aparatı, nə rəsmi kargüzarlığı, nə də milli qanunvericilik bazası var idi. Xaos və anarxiya şəraitində işlək idarəetmə sisteminin formalaşdırılması birbaşa Baş nazir və ilk Ədliyyə naziri kimi onun öhdəsinə düşdü. Məhz onun dərin hüquq savadı yeni dövlətin təməlinin necə atılacağını müəyyənləşdirdi:

Hökumət rəhbəri dərk edirdi ki, dövlətçilik yalnız dəqiq hüquqi çərçivələr və qanunlar əsasında yaşaya bilər. Bu səbəbdən o, Nazirlər Şurasının, nazirliklərin və yerli idarələrin fəaliyyətini xüsusi əsasnamələr və təlimatlar əsasında nizamladı.

Cümhuriyyət rəhbərliyinin birbaşa təşəbbüsü ilə Ədliyyə Nazirliyi, Bakı Məhkəmə Palatası və dairə məhkəmələri bərpa olundu. Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi prinsipinin təməli qoyuldu. Dövlət qanunvericiliyi tam formalaşanaqədər dövlət aparatında boşluq yaratmamaq üçün keçid dövrünə uyğun hüquqi mexanizmlər işləndi.

Fətəli xan Xoyski bütün hökumət üzvlərindən qərarların yalnız qanun çərçivəsində qəbul edilməsini tələb edirdi. O, Parlament kürsüsündən çıxışlarında

dəfələrlə qeyd edirdi ki, respublikanın uzunömürlülüüyünün yeganə zəmanəti ədalət, vətəndaş azadlıqları və qanunun aliliyidir. Beləliklə, qazanılmış fundamental təhsil və zəngin məhkəmə təcrübəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkülündə həlledici rol oynadı. O, müstəqil Azərbaycanın dövlət idarəçiliyini möhkəm hüquqi bünövrə üzərində inşa etdi.

1918-ci il mayın 28-də İstiqlal Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə Şərqdə ilk parlamentli demokratik respublika elan olunsada, müstəqilliyi işlək dövlət mexanizminə çevirmək böyük çətinliklərlə üz-üzə idi. Bütöv bir region anarxiya, dərin iqtisadi böhran və hərbi müdaxilə təhdidləri içində idi. Çar imperiyasının süqutundan sonra köhnə inzibati strukturlar tamamilə dağılmışdı. Belə bir tarixi tənəzzül anında ilk Hökumət kabinetini təşkil etmək və dağıntılar üzərində sıfırdan müstəqil dövlət aparatını inşa etmək missiyasını Baş nazir öz üzərinə götürdü.

Cümhuriyyət Hökumətinin rəhbəri ilk olaraq dövlətin mərkəzi və yerli idarəetmə şəxələrini formalaşdırdı. Nazirlər Şurasının sədri kimi o, AXC-nin 1-ci, 2-ci və 3-cü Hökumət kabinetlərinə rəhbərlik edərək nazirliklərin fəaliyyət prinsiplərini və daxili strukturlarını müəyyənləşdirdi. İmperiya dövründən qalma idarəçilik formaları ləğv edildi, quberniya və qəza rəisləri institutları yaradıldı, mərkəzi hakimiyyətlə bölgələr arasında sıx inzibati əlaqə quruldu.

Dövlətin asayişini və hüquqi qayda-qanunu təmin etmək üçün Baş nazir şəxsən rəhbərlik etdiyi Ədliyyə Nazirliyi xətti ilə ölkənin məhkəmə-hüquq sistemini sıfırdan bərpa etdi. Bakı, Gəncə və digər iri şəhərlərdə dairə məhkəmələrinin fəaliyyəti təmin olundu. Daxili İşlər Nazirliyi ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində anarxiyaya qarşı mübarizə aparacaq polis strukturları və jandarma birləşmələri formalaşdırıldı.

Müstəqil dövlətin varlığını təsdiqləyən atributların və iqtisadi sütunların yaradılması da kabinetin rəhbərlik proqramında xüsusi yer tuturdu. Bu istiqamətdə atılan ən mühüm addımlardan biri 1918-ci il iyunun 27-də Azərbaycan türk dilinin dövlət dili elan olunması və bütün dövlət müəssisələrində kargüzarlığın bu dildə aparılmasının məcburi şərt kimi qoyulması idi. Bununla yanaşı, Hökumətin ardıcıl qərarları ilə respublikanın ilk bayrağı, ardından üçrəngli dövlət bayrağı və rəsmi gerbi

qəbul edilərək müstəqillik simvolları bərqərar olundu. İqtisadi suverenliyin təməlini qoymaq məqsədilə qısa müddətdə Azərbaycan Dövlət Bankı təsis edildi, respublikanın ilk pul vahidləri tədavülə daxil olundu və müstəqil poçt markaları dövrüyyəyə buraxıldı.

Hökumətin Gəncə dövründə qarşılaşdığı ən böyük strateji çətinlik Bakının işğal altında olması idi. Nazirlər Şurasının sədri Qafqaz İslam Ordusu ilə işbirliyi quraraq Hərbi Nazirliyin yaradılmasına rəhbərlik etdi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı azad edildikdən sonra sentyabrın 17-də hökumət Bakıya köçdü və şəhər rəsmən respublikanın paytaxtı elan olundu. Paytaxtın bərpası, infrastrukturanın yenidən qurulması və Bakı neftinin dövlət maraqlarına uyğun idarə olunması üçün operativ qərarlar qəbul edildi.

Dövlət aparatının uzunömürlü olması üçün təcrübəli xadimin rəhbərlik etdiyi hökumət dövründə məktəblər milliləşdirildi, 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universiteti təsis olundu və 100 nəfər azərbaycanlı gənc Avropanın aparıcı universitetlərinə təhsil almağa göndərildi.

Beləliklə, o, qısa müddət ərzində parlamentli, hüquqi və işlək idarəetmə aparatını bünövrədən formalaşdırma bildi. Bu fəaliyyət onu yalnız təcrübəli idarəçi kimi deyil, eyni zamanda mürəkkəb geopolitik şəraitdə milli maraqları müdafiə edən görkəmli diplomat kimi xarakterizə edir. O, respublikanın suverenliyinin beynəlxalq müstəvidə tanınmasında və daxili idarəetmədə demokratik prinsiplərin bərqərar olunmasında müstəsna rol oynadı.

Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında Qafqaz regionu böyük dövlətlərin toqquşduğu bir meydan idi. Azərbaycan diplomatiyasının rəhbəri xarici siyasətdə elastik, lakin prinsipial xətt yürüdürdü. 1918-ci ilin yayında Osmanlı dövləti ilə hərbi müttəfiqlik quraraq ölkənin azad edilməsini təmin etdi. Mondros barışıqından sonra Bakıya daxil olan general Uilyam Tomsonun rəhbərlik etdiyi Böyük Britaniya hərbi missiyası ilə aparılan mürəkkəb danışıqlarda isə Britaniya komandanlığını Cümhuriyyət Hökumətinin yeganə qanuni hakimiyyət olduğuna inandırıra bildi.

Təcrübəli diplomatın fəaliyyətinin ən mühüm nəticələrindən biri Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq müstəvidə təsbit olunması idi. Məhz onun Xarici İşlər

Naziri kimi təşkilatçılığı və Parisdəki nümayəndə heyətini zəruri siyasi-etnoqrafik sənədlərlə kəsintisiz təmin etməsi nəticəsində, 1920-ci il yanvarın 11-də Versal Sülh Konfransının Ali Şurası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini de-fakto tanıdı.

Xarici İşlər Naziri Sovet Rusiyasının daxili işlərə müdaxilə etmək cəhdlərinə rəsmi notalarla cavab verərək Azərbaycanın bitərəf dövlət olduğunu bəyan etmiş və ölkənin müstəqilliyinin tanınmasını tələb etmişdir. Eyni zamanda Gürcüstanla hərbi-müdafiə sazişi bağlayaraq regional təhlükəsizliyi möhkəmləndirmişdir.

Hökumət rəhbərinin daxili idarəetmə fəlsəfəsi qanunun aliliyi, vətəndaş azadlıqları və ədalət prinsiplərinə dayanırdı. O, dövlət aparatının tərəfkeşlikdən uzaq olmasını, çoxpartiyalı parlament sisteminin və mətbuat azadlığının inkişafını hər zaman dəstəkləyirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq mövcudluğu dövründə o, kütləvi anarxiya içindən sivil, hüquqi və işlək dövlət mexanizmini dirçəldən əsas dövlət xadimi, azad idarəçilik sisteminin baş memarı olmuşdur. Onun dövlətçilik düsturunun uğuru Moskva Universitetində aldığı yüksək hüquq təhsilindən, praktiki hakimlik təcrübəsindən və milli maraqlara sarsılmaz sədaqətindən irəli gəlirdi. O, sıfırdan ordunu, məhkəmə sistemini, maliyyə mexanizmini və təhsil strukturunu formalaşdırdı.

1920-ci il aprel işğalından sonra da dövlətçilik ideallarına sadıq qalan təcrübəli xadim, həmin ilin iyunun 19-da Tiflisdə erməni terrorçuları tərəfindən qətlə yetirildi. Lakin onun yarımçıq qalan ömür yolu Azərbaycanın istiqlal məfkurəsinin sönməz məşəlinə çevrildi.

Onun parlament kürsüsündən bəyan etdiyi “Bizim işimiz haqq işidir, biz istiqlalımızı müdafiə edirik” prinsipi bu gün də Azərbaycan dövlətçilik təfəkkürünün təməl qayəsini təşkil edir. Fətəli xan Xoyskinin qoyduğu zəngin irs müstəqil Azərbaycanın sarsılmaz bünövrəsində dayanır.